

TERUGTOCHT^{DE}

J.J.P. DE JONG **DE**
TERUGTOCHT
NEDERLAND ^{EN DE} **DEKOLONISATIE**
VAN **INDONESIË**

Boom

©2015 J.J.P. de Jong

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Boom.

Omslag: Bart van den Tooren

Illustratie omslag © Henri Cartier Bresson, Magnum/HH

Toelichting omslag: Bij de overdracht van de soevereiniteit op 27 december 1949 werden de portretten van de gouverneurs-generaal in Paleis Rijswijk aan de Medan Merdeka (het voormalige Koningsplein) in Batavia verwijderd.

Ontwerp binnenwerk: Zeno

ISBN 9789089534668

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

The evil that men do, lives after them; the good is oft interred with their bones.

– Lijkrede van Marcus Antonius, uit: William Shakespeare, *Julius Caesar*

Those who cannot remember the past are condemned to repeat it.

– George Santayana

Inhoud

Voorwoord	9
1	Revolutie 15
2	Geallieerden, revolutie en chaos 31
3	De achterbannen 53
4	De weg naar Linggadjati 65
5	De proef op de som 97
6	Militaire actie. Op een kruispunt van wegen 129
7	Renville 149
8	Tussen ramkoers en diplomatie. Washington intervenueert 173
9	Op de klippen 197
10	Radicaal overstag? Het plan-Beel 217
11	Welke sleutel? Den Haag versus Washington 227
12	Hete rijsttafel in Des Indes 247
13	Mijlpaal of mislukking 261
14	De Ronde Tafel Conferentie 275
15	Uit de schaduw van de RTC 297
16	Naspel. Nieuw-Guinea als strijdpunt 307
17	Tussen trauma en verwerking. Een postscriptum. 319
Noten	329
Lijst van afkortingen	349
Bronnen en literatuur	353
Personenregister	365
Zakenregister	373

Voorwoord

Dit boek is de neerslag van een queeste, een zoektocht hoe Indonesië en Nederland tussen 1945 en 1950 uit elkaar gingen. Nederlands-Indië, het koloniale rijk dat was ontstaan uit het wijdvertakte handelsimperium van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, had Nederland grote welvaart gebracht en tussen andere koloniale mogendheden een plaats verzekerd op het wereldtoneel. Op 17 augustus 1945 riepen Sukarno en Hatta echter de Republiek Indonesië uit en op 27 december 1949 kwam met de soevereiniteitsoverdracht aan de koloniale relatie definitief een einde. Het afscheid werd in Nederland destijds ervaren als een drama, het verloop van de dekolonisatie zelf als een trauma. Het was niet zomaar een scheiding, vergelijkbaar met zovele andere dekolonisaties. Indië maakte, aldus de politicoloog Pijpers, een integraal bestanddeel uit van 'ons nationaal zelfbewustzijn.'¹

Ik werd voor het eerst met het drama geconfronteerd toen ik in 1962 als dienstplichtige militair met mijn afdeling lichte luchtdoelartillerie op het ss Waterman naar Nieuw-Guinea werd gezonden. Het werd een niet van romantiek ontblote tocht die maar liefst een maand duurde en ons via Curaçao, het Panamakanaal, Pearl Harbor en Hollandia naar het strategisch gelegen eiland Biak voerde. We belandden er in een halve oorlogssituatie die in een grootscheepse Indonesische aanval dreigde uit te monden. We werden er pas van verlost doordat onze diplomaten een beslissende overeenkomst wisten te sluiten. Het zadelde mij op met een indringende vraag. Waarom zaten we daar in hemelsnaam? Ik snapte er als negentienjarige niets van. Het werd de rode draad in een langdurige speurtocht die startte tijdens mijn studie geschiedenis aan de universiteit van Utrecht en verderging tijdens mijn loopbaan op het ministerie van Buitenlandse Zaken waar ik hoofd van het bureau Indonesië werd. Ik ontdekte al snel dat achter het koppige vasthouden aan Nieuw-Guinea (op zich al een tragedie) een ander drama schuilging: de dekolonisatie van Indonesië.

'Accepted truth'

De Duitse bezetting (1940-1945) en het verlies van het Aziatisch imperium (1945-1950) waren – aldus de historicus Wesseling – 'meer dramatische gebeurtenissen in tien jaar tijd dan de Nederlandse geschiedenis in eeuwen pleegt op te leveren'. De verwerking van de periode van de Duitse bezetting leverde een van de meest krachtige wortels op van het

Nederlands natiebeseft. Maar, stelt hij, de dekolonisatie van Indië werd geen geschiedenis. Dit als diep frustrerend ervaren verleden was ‘uitgesneden, verdrongen, verdwenen’. Er was geen reflectie op het verleden, er was geen debat en er ontstond geen allesomvattend beeld. Er volgde een ‘groot stilzwijgen’ dat tot ver in de jaren zestig voortduurde. Pas de onthullingen in 1969 over excessen die Nederlandse militairen in Indonesië hadden bedreven, met in het kielzog een uitgebreid regeringsonderzoek (de Excessennota) maakten er een abrupt einde aan. Maar het beeld dat vervolgens over de dekolonisatie ontstond, werd aldus Wesseling ‘voornamelijk een lied dat iedereen meezingt’. Een ‘accepted truth’. ‘Het lied van de geknechte volkeren die de wapens oppakken en hun koloniale overheersers verdrijven, en dat was dat.’ Vele Indische Nederlanders en oud-militairen deelden deze visie niet en klampten zich vast aan oorspronkelijke standpunten (de episode bevroor bij hen in de tijd), maar dominant werd toch in de media het beeld van een Indonesië dat zich onafhankelijk verklaarde maar te vuur en te zwaard werd bestreden door een oud-kolonisator die de Republiek weigerde te erkennen, zijn oude gezag wilde herstellen via koloniale veroveringsoorlogen, ‘politioenele acties’, en pas door de Veiligheidsraad werd gedwongen de onafhankelijkheid te erkennen.²

In de decennia na 1969 draaiden de gebedsmolens van de accepted truth regelmatig. Vooral de excessen fungeerden regelmatig als het mechanisme waardoor dit sterk moraliserende zwart-witbeeld telkens weer werd opgeroepen. Er werden wel steeds meer kanttekeningen bij geplaatst. Het vizier bleek wel erg eenzijdig te zijn gericht. Mede door een actief veteranenbeleid groeide het besef dat de Indiëveteranen ten onrechte als zondebokken fungeerden voor dit als ‘fout’ ervaren beleid. Er kwamen meer begrip en waardering voor hun inspanningen. Verder werd het stilzwijgen rond de ‘Bersiap-periode’ steeds meer doorbroken. Kinderen en kleinkinderen van de slachtoffers vroegen aandacht voor de andere kant van de medaille: de massaslachtingen door Indonesische revolutionairen.

De historici die de dekolonisatie onder de loep namen, gaven de periode beduidend genuanceerder weer dan in de overheersende accepted truth, maar ook dat mondde uit in een uiterst negatief slotoordeel: Nederland was een koppig reactionair land dat erop uit was zijn koloniale macht te behouden en de zich onafhankelijk verklaarde Republiek Indonesië een kopje kleiner te maken. Britten en Amerikanen speelden in deze visie een dubieuze rol. Niet alleen in Indonesische, maar ook in Australische en Amerikaanse historische studies was en is dit een gangbare opinie. De Singaporese historicus Yong Mun Cheong gaf hiervan in 1981 een fraaie weergave: ‘In most works [...] the Dutch were naturally featured and in most cases usually cast as the villains of the unfolding drama. They were viewed as the schemers who tried to suppress the desire for independence among the Indonesians or as the arch-conservatives who were bent on turning the clock back by reimposing the anomalous colonial rule.’³

De geschiedschrijving in Nederland (over de Nederlandse kant van de medaille) kwam pas laat op gang. Pas sinds de jaren zeventig waren er pogingen om – om met Hofland te spreken⁴ – de tegels van het vergeten drama te lichten. Yong Mun Cheong, Pluvier, L. de Jong, Van Doorn, Fasseur, Jaquet, Bank en Gase oordeelden niet veel anders dan hun buitenlandse collega’s, al klonk het soms gematigder. Nederland kon zich

niet losmaken van zijn kolonie, verzette zich tegen een volledige en snelle liquidatie van de koloniale verhoudingen en wenste hoogstens een partiële dekolonisatie. De Nederlands-Indonesische Unie, maar vooral het federalisme en de militaire acties werden als het bewijs gezien. Nederland, aldus L. de Jong, volgde niet de Britse en Amerikaanse beleidslijn door overeenstemming te zoeken met Soekarno en de zijnen. Het wenste een ruime mate van feitelijke Nederlandse invloed te behouden en was niet bereid ‘de Republiek als de bepalende factor in de archipel te erkennen’⁵ Het was een mening die sterk werd beïnvloed door de criticus van het eerste uur, De Kadt, met zijn *De Indonesische tragedie. Het treurspel der gemiste kansen* (1949).

Maar er bleven ondanks deze kordate stellingname dwingende vragen. Wat was er nu precies gebeurd? Historici zoals Baudet, Colbert, Taufik Abdullah en Van Vught constateerden dat het historisch onderzoek grote gaten telde en dat het Nederlandse en Britse beleid talloze mysteries kende. De historiografie werd al te zeer door de overwinnaars bepaald. Ik deed bij mijn onderzoek dezelfde ontdekking. Wat zich tussen Indonesië, Nederland, de Britten en later ook de Amerikanen in de diepte afspeelde, was op belangrijke punten tabula rasa. Enkele belangrijke uitkomsten van het Nederlands beleid waren bekend en staken als vulkaantoppen boven de wolken uit, maar het landschap daaronder was onzichtbaar. De gehele situatie schreeuwde om nader onderzoek. Daar was des te meer reden voor omdat er sinds circa 1970 een steeds rijker wordende stortvloed aan materiaal beschikbaar kwam door openstelling van de archieven en gerichte bronnenpublicaties. Enkelen van de hierboven genoemde auteurs maakten daar al gebruik van, maar slaagden er begrijpelijkerwijs nog niet in om de nevels te laten verdwijnen. De meeste studies droegen dan ook vooral het karakter van eerste verkenningen.⁶

Beeld en werkelijkheid

De Kadts *De Indonesische tragedie* maakte destijds ook op mij diepe indruk. Het leek de analyse te bieden die het enige Nederlandse overzichtswerk van dat moment, Smits *Liquidatie van een imperium* (1962), ontbeerde. Voor mij werd echter de grote eyeopener de bronnenpublicatie die in 1969 in opdracht van de regering werd gestart in het kielzog van de hiervoor al vermelde excessenaffaire. *De Officiële Bescheiden inzake de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950* confronteerden mij met een weerbarstige wereld van snel op elkaar volgende ontwikkelingen en fases, een wereld die lastig met de geaccepteerde visie viel te rijmen. De gangbare kordate stellingnames en emoties, zo constateerde ik met verbazing, verhielden zich wel erg slecht tot de rol die de belangrijkste hoofdrolspelers (de Republiek Indonesië, Nederland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten) in werkelijkheid speelden. Dat gold al helemaal voor het grootste mysterie: de Nederlandse kant van de medaille.

Zelden, zo ontdekte ik gaandeweg, kende een historische gebeurtenis zo'n contrast tussen beeld en werkelijkheid als de dekolonisatie van Indonesië. Aldus werd mijn onderzoek naar ‘het afscheid van Indië’ allereerst een afscheid van de mythes. Het onderzoek kreeg zijn beslag in een tweetal gedetailleerde reconstructies: *Diplomatie of strijd*

(1988) over de beginjaren van de dekolonisatie en *Avondschoot* (2011) over de slotjaren. Tussen beide publicaties bestaat een tijdspanne van meer dan twintig jaar. Dit boek is een poging de vondsten in deze deelstudies op een rij te zetten, in een compacte synthese samen te vatten en vooral door de wirwar van gebeurtenissen de rode draden te trekken die – nu de stofwolken van mijn zoektocht zijn neergedaald – scherper en duidelijker zijn geworden. Wat vormde het mechanisme van de dekolonisatie? Welk eindoordeel kan er worden getrokken? Ik heb daarbij het relaas aangevuld met later beschikbaar gekomen gegevens. Aan het slot heb ik een hoofdstuk opgenomen waarin de ontwikkelingen tussen Nederland en Indonesië na 1949 worden geschetst, eindigend met de overdracht van Nieuw-Guinea in 1962. Een speciaal postscriptum is verder gewijd aan de wijze waarop Nederland het dekolonisatieproces verwerkte.

Traditionele visie en nieuwe reconstructies

Het historisch onderzoek werd lange tijd gehandicapt door de geringe toegankelijkheid van de archieven. In deze situatie kwam sinds de jaren zeventig drastisch verandering door een indrukwekkende serie bronnenpublicaties: de al vermelde *Officiële Bescheiden inzake de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950* (1970-1996), de *Foreign Relations of the United States* (1969-1975), de *Documents on Australian Foreign Policy 1947-1949* (1994-1998) en de *Documents on Canadian External Relations* (vanaf 1995). Tegelijkertijd verschenen er onmisbare memoires van oud-hoofdrospelers zoals die van Van Vredenburg, Simatupang, De Beus en de dagboeken van Schermerhorn en Boon. Zij vormden een waardig vervolg op de herinneringen van Van Mook uit 1949.⁷ Verder werden de parlementaire ontwikkelingen systematisch vastgelegd in de zeer gedetailleerde *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* (1977-1996). Het grote probleem aan de Indonesische kant is het ontbreken van archiefmateriaal. Veel gegevens werden echter gepubliceerd in Nasutions informatieve *Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia* (1973 e.v.), in het indrukwekkende overzichtswerk van Poeze over Tan Malaka, *Verguisd en vergeten*, in de studies van Bouman over het Republikeinse leger alsook via de interviews die ik had met een aantal Indonesische oud-hoofdrospelers.⁸

De bandjir aan nieuw materiaal miste zijn effect niet. De studies van bovenvermelde Nederlandse historici droegen nog een verkennend karakter en waren meer inventariserende, globale, sterk op Nederland en de toppen van het onderhandelingsverloop georiënteerde beschrijvingen. Maar sinds de tweede helft van de jaren tachtig volgden, aldus Van Doorn, sterk op de archieven gebaseerde *analytische dieptestudies*, waarbij ook de andere tot dan toe verwaarloosde partijen, de Republiek Indonesië en het beleid van de Britten en van de Amerikanen, aan bod kwamen.⁹ In de diplomatiek-politieke sfeer ataqueerden Drooglever, ikzelf alsook Lapian en oud-hoofdrospeler Boediardjo en vervolgens Molenaar, H. Smit, Van de Wal en Van Galen Last de oude overtuigingen; in de militaire sfeer kwamen onder anderen Groen en De Moor tot waardevolle nieuwe inzichten, en in de sfeer van de media dient Zweers te worden vermeld. In het kielzog hiervan vond recentelijk een ware explosie in biografieën plaats waarin Drees (Daalder),

Schermerhorn (Langeveld), Van Roijen (Van der Maar en Meijer) en Van Mook (Van den Berge) onder de loep werden genomen. Hoewel zij weinig nieuwe beleidsinzichten opleverden en de context nogal eens haperingen vertoonde, wierpen zij een boeiend licht op de faits et gestes van hun hoofdpersonen.¹⁰ De eerste studie die zonder meer het predicaat diepteanalyse verdiende, was echter Andersons magistrale onderzoek naar de Revolutie als het optreden van revolutionaire jongeren, de ‘pemuda’s’ en de strijd tussen ‘diplomasi’ (strijd) en ‘perjuangan’ (strijd).¹¹

Al deze vers aangeboorde bronnen inspireerden onderzoekers tot krachtige correcties van traditionele paradigma’s. In de gangbare historiografie werd de diplomatie als marginaal gezien en vormden ‘revolutie en strijd’ de trefwoorden. In de nieuwe studies werd daarentegen gesteld dat een ‘fixatie op beide militaire acties en het militair geweld’ geen juiste benadering vormt en dat de onderhandelingen het volle pond dienen te krijgen. Een precieze reconstructie laat – stelde ik in *Diplomatie of strijd* – maar één conclusie open: het draaide – tegenkrachten of niet – om dekolonisatie, niet om herstel van het koloniaal gezag. Aan Britse kant kwamen de historici Squire, Moore en McMillan tot vergelijkbare conclusies voor wat betreft de Britse rol. Tegenover dit revisionisme stelden vooral Van Doorn en Van den Doel zich op als fervente verdedigers van de klassieke theorie. Op de internationale historische congressen over de dekolonisatie die in 1991 in Linggadjati en in 1996 in Den Haag werden gehouden, kruisten traditionalisten en revisionisten de degenen.¹² De levendige discussie die zich aldus ontwikkelde, zal in dit boek op gezette momenten aan bod komen.

Aanpak

Als de *Officiële Bescheiden* iets hebben geleerd, dan is het wel de gecompliceerdheid van de Indonesische kwestie. Gecompliceerd vanwege het aantal op elkaar inwerkende actoren, de krachten en tegenkrachten die zowel in de Republiek als in Nederland en de Verenigde Staten het beleid diepgaand beïnvloedden, de wisselende posities en snel veranderende fases. Iedere onderzoeker die hiervan een analyse wil geven, komt er niet omheen een nauwkeurige feitelijke reconstructie op te stellen; niet alleen van de Nederlandse en Republikeinse maar ook van de Britse en Amerikaanse kant van de medaille. Een meerdimensionale, geïntegreerde aanpak is *conditio sine qua non*. Alleen op deze wijze is het mogelijk de grillige, vaak diep op elkaar ingrijpende ontwikkelingen te doorgronden.

Veel dekolonisatieonderzoek had en heeft de neiging deze ingewikkelde problematiek te simplificeren. Het onderzoek pleegt nogal eens eendimensionaal te zijn, waarbij de meeste Nederlandse auteurs vooral de Nederlandse kant belichten en de Indonesische alsook Angelsaksische onderzoekers vooral aandacht besteden aan de Indonesische kant. Tegelijkertijd is er een tendens om de voortdurende, allesbepalende clashes te negeren die tussen regering en achterbannen woedden, en ook de internationale dimensie terzijde te laten die in het hele conflict, maar juist in de slotfase van cruciaal belang was. Een dergelijke monochrome benadering doet echter nauwelijks recht aan de veelkleurigheid

van het palet. Het gevolg is dat essentiële feiten vaak ontbreken, en waar ze wel worden weergegeven vaak zowel breedte als diepte afwezig zijn om ze op hun werkelijke betekenis te schatten. Nogal wat stellingen blijken de toets niet te doorstaan of krijgen afgezet tegen de bredere context een andere betekenis.

Slot

Over de annotatie en literatuurvermelding kan ik kort zijn: ik heb hier het systeem gevolgd dat ik reeds in *Diplomatie of strijd* hanteerde. Omdat dit boek de resultaten van *Diplomatie of strijd* en *Avondshot* samenvat, bevat de literatuurlijst grotendeels de werken die ik daarin hanteerde, uiteraard aangevuld door de meest recente literatuur. Ik heb in de hoofdstukken per passage via annotatie aangegeven op welke hoofdstukken van *Diplomatie of strijd* en *Avondshot* zij zijn gebaseerd. Waar er sprake is van citaten of van nieuwe aspecten heb ik deze separaat geannoteerd.

Dan de spelling: er is geen boek over Indonesische geschiedenis zonder een explicatie over dat onderwerp. Tussen 1945 en 1950 werden twee spellingen gehanteerd. De Republiek ging bijvoorbeeld uit van de ‘u’; aan Nederlandse kant schreef men ‘oe’. Dat veranderde weer in het najaar van 1948 toen men aan Nederlandse zijde ook massaal op de ‘u’ overstapte. Bij persoonsnamen ben ik in het algemeen uitgegaan van de schrijfwijze zoals deze door de personen zelf werd gehanteerd. Dus Sudirman, Roem en Boediardjo. Ook in hedendaags Indonesië worden bij persoonsnamen de ‘u’ en ‘oe’ door elkaar heen gebruikt. Bij de aanduiding van politieke organisaties ben ik eveneens uitgegaan van de spelling die zij zelf hanteerden. Dus: Negara Pasundan, Negara Indonesia Timur en Masjumi. Een probleem doet zich verder voor bij aanduiding van plaatsen: Batavia versus Jakarta, Buitenzorg versus Bogor, Djokjakarta versus Jogyakarta, Soerabaja versus Surabaya. De benaming heb ik afhankelijk gesteld van de context, zodat Batavia en Jakarta naast elkaar figureren. De termen Indië en Indonesië werden sinds de Tweede Wereldoorlog aan Nederlandse zijde door elkaar gebruikt. Dit weerspiegelt zich ook in de tekst, zij het dat ik aan de tweede aanduiding de voorkeur heb gegeven. Sinds september 1948 werd het gebied trouwens officieel Indonesië genoemd in plaats van Nederlands-Indië. Dat een aantal veteranen hier pas meer dan zestig jaar na dato achter kwam, zegt veel zo niet alles over hoe het proces van scheiding soms werd ervaren.¹³

Ik wil dit voorwoord niet beëindigen zonder Ben van Kaam te bedanken van wiens uitgebreide fotocollectie ik gebruik mocht maken, en vooral ook Geert van der Meulen, May Meurs en Sjoerd de Jong van uitgeverij Boom, die deze uitgave in een bijzonder plezierige samenwerking mede mogelijk maakten.

Hoofdstuk 1

Revolutie

Kan het slechts 8 miljoen tellende Nederlandsche volk, dat zoo veel geleden heeft tijdens de Duitsche invasie, de draineering verdragen aan personeele en materiele middelen, vereischt voor het voeren van een heroveringsoorlog van den omvang en den duur als in de voorgaande analyse geschetst?

– Generaal-majoor W. Schilling, 25 november 1945

In de ochtend van 17 augustus 1945, twee dagen na de capitulatie van Japan, kwam in Jakarta in het huis van Sukarno aan de Pegangsaan Timur 56 een kleine groep Indonesische leiders bijeen. In de tuin vond een korte ceremonie plaats. Nadat een van de aanwezigen het voorwoord van de eerder geconcipeerde grondwet had gedeclameerd, sprak Sukarno de tekst uit van de proclamatie waarbij Indonesië zich onafhankelijk verklaarde. ‘Wij Indonesiërs proclameren hierbij de onafhankelijkheid van Indonesië. Zaken die betrekking hebben op het overnemen van het gezag en dergelijke, zullen stipt en in de kortst mogelijke tijd worden geregeld.’ Vervolgens werd de rood-witte vlag gehesen en het *Indonesia Raya* gezongen. De boodschap werd via verschillende radiostations wereldkundig gemaakt.

Zelden zal een onafhankelijkheidsproclamatie er zo kort en sober hebben uitgezien. Het was een beperkt gezelschap dat de plechtigheid bijwoonde. De belangrijkste voor mannen waren weliswaar aanwezig, maar regionale nationalistische vertegenwoordigers ontbraken, laat staan gouverneurs, residenten en *bupati's* (regenten) als vertegenwoordigers van het Indonesisch (voorheen Inheems) Bestuur. De verklaring was dan ook in grote haast en vrij chaotisch tot stand gekomen onder druk van radicale jongeren, formeel tegen oekazes van de Japanse autoriteiten in maar met krachtige steun van de Japanse schout-bij-nacht Tadashi Maeda. Zij was op dat moment niet meer dan een verklaring en markeerde bepaald niet de totstandkoming van een kant-en-klare, optimaal functionerende Indonesische staat, al werd dit wel het beeld dat later postvatte. Het nationalisme dat tijdens de Japanse periode zo sterk was toegenomen, schaarde er zich nog niet achter en was als kracht onduidelijk.

Wat wel duidelijk was, was dat er al enige tijd een explosief mengsel was ontstaan van scherp toegenomen vrijheidsdrang, massale onvrede en frustraties van een ontwortelde samenleving. Na het arrogante optreden van het koloniaal gezag in de jaren dertig, de roemloze nederlaag van Nederland in 1942, de Japanse terreur en nederlaag en met de ophanden zijnde komst van de geallieerden duldden brede groepen geen buitenland-

se overheersers meer. De proclamatie werd dan ook het startschot voor adembenemende ontwikkelingen. In een steeds sneller tempo schoten overal op Java nationale comités uit de grond. Eind augustus schaarde zich ook het Indonesische Bestuur, altijd het plechtanker van het koloniaal systeem, achter de onafhankelijkheid. Tegelijkertijd kwamen revolutionaire jongeren in beweging die overal op Java de Japanse overheidsgebouwen bezetten. De komst van een geallieerd vlooteskader, de landing van de eerste Britse troepen eind september en de toespraak die de Britse generaal Philip Christison hield, markeerden daarbij een radicale omslag. Voor de schaarse westerse waarnemers was het verbijsterend. De vlam sloeg in de pan. Wat aanvankelijk nog leek op een geleidelijke, vreedzame machtsovername, mondde uit in een uiterst gewelddadige revolutionaire explosie. Het werd een vernietigende afrekening met alles wat zweemde naar enige vorm van buitenlands gezag, of het nu Japans was, Brits of Nederlands. De eerste buitenlandse journalisten die in Batavia arriveerden, was het volstrekt duidelijk: het koloniale tijdperk was voorbij. De Indonesische Revolutie werd in de turbulente maanden tussen augustus tot en met december 1945 een alles dominerende factor waar de betrokken actoren niet omheen konden, of zij nu Sukarno, Hatta, Sjahrir, Nederlanders, Britten of Amerikanen waren.

De onafhankelijkheidsproclamatie is in de geschiedschrijving vrij breed beschouwd als het startpunt van een vrijheidstrijd, gevoerd door een goed georganiseerde staat en leger. Men onderkende dat er extreem geweld plaatsvond, maar dat werd toegeschreven aan criminele en losgeslagen jongeren die met de onafhankelijkheidsstrijd als zodanig weinig van doen hadden. Met zijn briljante *Java in a time of Revolution* (1972) doorbrak de Amerikaanse historicus Anderson dit patroon. Hij wees met nadruk op het revolutionaire, chaotische en gewelddadige karakter van de opstand. Hij sprak dan ook over de 'pemuda-revolution'. De jongeren, de pemuda's, vormden daarvan de motor, niet de uitwas. Het was met deze revolutionaire explosie waarmee de Britten en Nederlanders werden geconfronteerd nadat zij eind september op Java voet aan wal hadden gezet.

Het oude Indië verdwijnt. Het nationalisme

Hoe onverwacht ook, de onafhankelijkheidsverklaring kwam niet volledig uit de lucht vallen. In de proclamatie culmineerde een aantal cruciale ontwikkelingen die decenia eerder in gang waren gezet. Het oude negentiende-eeuwse Indië van tempo doeloe vormde een dominant agrarische samenleving die beheerst werd door een traditioneel feodaal systeem. Het gouvernement (en eerder al de Verenigde Oost-Indische Compagnie) sloot hierbij aan en roomde het stelsel via klassiek feodale mechanismes ten eigen bate af. Het systeem vormde vervolgens in de negentiende eeuw de crux van het Cultuurstelsel dat Nederland enorme baten opleverde. Het koloniaal regime was bij dit alles sterk op Azië georiënteerd. De koloniale samenleving droeg een gemengd Europees-Aziatisch karakter en in de bovenlaag domineerde een Indische gemengde cultuur. Nederland paste zich aan Azië aan, niet omgekeerd.

Hierin kwamen echter in het laatste kwart van de negentiende eeuw grote verande-

ringen. Het Cultuurstelsel werd afgeschaft en westerse particuliere ondernemingen en westers kapitaal werden dominant. Het traditionele feodaal-agrarische stelsel raakte ernstig aangetast. Daaraan voorafgaand klonk er vanuit de Europese bovenlaag een steeds sterker wordend protest op tegen de uitwassen van het Cultuurstelsel. In de *Max Havelaar* keerde een van de critici, de bestuursambtenaar Eduard Douwes Dekker zich onder het pseudoniem Multatuli tegen de excessen zoals die onder Europese supervisie door 'vileine inlandsche hoofden' werden bedreven. Er ontstond een ethisch messianistische ideologie waarin Nederland zich bij uitstek geroepen voelde om de Indonesiërs te beschermen tegen hun eigen bestuurders, de bevolking tot economische ontwikkeling te brengen (het resulteerde in een vrij succesvol proto-ontwikkelingsbeleid via de zogenaamde Welvaartsdiensten) en politiek te emanciperen. Parallel aan dit alles vond er een indrukwekkend proces plaats van economische, militaire en bestuurlijke expansie. De archipel bestond tot dan toe grotendeels uit een los conglomeraat van enerzijds hecht territoriaal bezit op Java en een deel van Sumatra, anderzijds uit losse vestigingspunten en talrijke feodale allianties. In een indrukwekkende imperialistische sprong voorwaarts verenigde Nederland in de laatste decennia van de negentiende eeuw het Indonesische eilandenrijk. De contouren van het moderne Indonesië werden zichtbaar.

Een en ander ging gepaard met een ingrijpende ommekeer in de relatie tussen Nederland en Azië. De Indische archipel was een optelsom van volkeren en culturen en kende in tegenstelling tot bijvoorbeeld India en China geen allesomvattende Indonesische cultuur. De enige *trait d'union* was de Indische gemengde cultuur, die ook onder de Chinezen van oudsher een dominante rol speelde. Dat er onder de Europese bovenlaag onder invloed van de immigranten uit het moederland een krachtig europeaniseringsproces optrad, gevoed door een gevoel van Europese superioriteit en met een vernieuwde aandacht voor Europa en de Europese identiteit, werkte als een splijtzwam. Het legde de bijl aan de Nederlandse oriëntatie op Azië. De Indische gemengde cultuur werd daarvan eveneens het slachtoffer. Nederland paste zich niet langer aan Azië aan. Er trad een fataal scheidingsproces op. Indië en Nederland groeiden sociaal en cultureel uit elkaar.

Vrijwel gelijktijdig ontstond als direct product van het overall geïntroduceerde westerse onderwijs een jonge intelligentsia die werd geteisterd door een hevige identiteitscrisis: de jongeren voelden zich geen Aziaat meer maar ook geen Europeaan. Onder hen maakten westerse ideeën snel furore over emancipatie en nationale zelfbeschikking waarmee zij via onderwijs of studie, via Nederlandse leraren en docenten kennismaakte. Net als in India zocht men zijn houvast in een fervent nationalisme en het ideaal van onafhankelijkheid. Dit emancipatiestreven botste echter met het koloniale beleid dat, ethische idealen of niet, de eigen positie wilde handhaven en strak vasthield aan de regel dat de Indonesiërs alleen functies konden uitoefenen op lager en middenniveau maar dat de hogere functies in het bestuur, het leger en het bedrijfsleven uitsluitend voor de koloniale bovenlaag waren weggelegd. Tegelijkertijd trachtte het gouvernement echter aan dit nationaal ontwaken tegemoet te komen door 'associatie' te propageren: samenwerking tussen beide elites op basis van een gemeenschappelijke westerse cultuur, en door een beleid van geleidelijke ontvoogding op de rails te zetten. Koloniale behoudzucht en politie-

ke emancipatie vormden echter een onhoudbare spagaat. Botsingen bleven dan ook niet uit. In eerste instantie probeerde het gouvernement nog het prille nationalisme tege- moet te komen en te kanaliseren (bijvoorbeeld door bevordering van de emancipatoire Sarekat Islam en door de instelling van een vertegenwoordigende Volksraad), maar uiteindelijk voerde tegenover het groeiende nationalistische verlangen naar onafhankelijk- heid de knoet de boventoon: verbod van politieke bewegingen, persbreidel, veroordelin- gen, gevangenis en verbanning.

De Indo-Europeanen kwamen door dit alles klem te zitten. De eerste nationalisti- sche partij, die in 1912 werd opgericht door een achterneef van Multatuli, Ernest Dou- wes Dekker, trachtte Indo-Europeanen en Indonesiërs nog op één lijn te brengen. Maar het idee van een gemeenschappelijk ideaal verbleekte al snel. In de Filippijnen werd de Indo-Europese groep de voortrekker van de strijd om de onafhankelijkheid. De Indische gemeenschap oriënteerde zich echter voor het leeuwendeel op de Europese bovenlaag.

Al met al bleef van het associatie-ideaal weinig over. Beide elites groeiden uit elkaar. Het gouvernement gaf het idee van politieke emancipatie niet op, maar dacht de wens naar politieke zeggenschap en zelfstandigheid in te bedden via decentralisatie en gelei- delijke indonesianisatie. In de loop van de jaren dertig kregen regentschappen en nieuw ingestelde provincies een versterkte mate van autonomie, ondersteund door een stelsel van vertegenwoordigende raden waarin een toenemend aantal Indonesiërs plaatsnamen. Economische, militaire en bestuurlijke topfuncties bleven echter aan de Europese elite voorbehouden. De meer radicale nationalistische partijen werden onverbiddelijk tege- moet getreden. De repressie kostte het gouvernement overigens weinig moeite. Het na- tionalisme bleek gering in omvang, organisatorisch zwak en niet in staat om de massa's achter zich te krijgen. Het gouvernement achtte het dan ook niet representatief. Waar apolitieke en rigide technocratische gouverneurs-generaal zoals B.C. de Jonge en A.W.L. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer zich echter volstrekt op verkeken, was dat dit nati- onalisme onder alle leden van de ontwikkelde klasse diep wortel schoot.

De gevolgen van dit gespleten beleid bleven niet uit. Het ethische beleid en het as- sociatie-ideaal hadden hooggespannen verwachtingen geschapen, maar de daaropvol- gende politieke, sociale en economische achterstelling leidde tot een immense frustratie. Het feit dat zoveel Nederlanders Indonesië als hún Indië beschouwden, alsook de na- drukkkelijk uitgedragen stelling dat de Nederlanders onmisbaar waren en dat de Indone- siërs 'nog lang niet rijp waren' om verantwoordelijkheden over te nemen, had binnen de Indonesische bovenlaag een groot psychologisch effect. Alle ervaringen werden herleid tot één beeld waarin de koloniale relatie zich samenbalde: dat van de zich superieur voe- lende Nederlander tegenover de inferieur geachte 'inlander'. Er vormde zich – ongezien voor de meeste Nederlanders – een fonds van haat. De Indonesische elite voelde zich de toegang tot het beloofde paradijs ontzegd. Het maakte de Indonesiër een vreemdeling in eigen land.¹ Dat het gefrustreerde nationalisme een stroming vormde die koloniaal Indië van binnenuit bedreigde, drong tot de Europese bovenlaag overigens nauwelijks door. 'Onhoorbaar groeit de padi.' Daar kwam in de jaren dertig een externe bedreiging bij.

Japan

In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde Japan in een hoog tempo van een traditioneel, in zichzelf besloten agrarisch rijk tot een moderne, westers ogende staat met een belangrijke industriële component. Deze ingrijpende transformatie maakte het aan grondstoffen arme Japan wel afhankelijk van de buitenwereld. In Azië vierden op dat moment grote westerse koloniale imperia hoogtij. Het keizerrijk trachtte zijn afhankelijkheid op te lossen op dezelfde wijze als de westerse mogendheden dat gedaan hadden: door het stichten van koloniën en economische invloedssferen. De economische crisis sinds 1929 versterkte deze tendens. In de jaren dertig begon het Japanse leger aan de systematische verovering van China en richtte het zich vervolgens op Frans Indo-China. Het uiteindelijke doel was evenwel het grondstoffenrijke Nederlands-Indië. Het was voor Soetardjo als vertegenwoordiger van de Inheemse bestuurselite aanleiding om in 1936 in de Volksraad een petitie in te dienen waarin Nederland om een rijksconferentie werd gevraagd over de toekomstige zelfstandigheid. Samenwerking tegen Japan in ruil voor politieke concessies werd vervolgens het thema waarop verschillende nationalistische partijen tamboereerden. Soetardjo's Volksraadscollega's Wiwoho en Thamrin dienden later soortgelijke petitie's in. Tevergeefs. Ze stuitten op een groot Nederlands 'neen'.

De Verenigde Staten trachtten intussen de Japanse agressie te keren door een economische boycot. Groot-Brittannië en ook Nederland sloten zich hierbij aan. De Japanse reactie bleef niet uit. De Japanse verrassingsaanval op Pearl Harbor in de nacht van 7 op 8 december 1941 luidde een Japans bliksemoffensief in waarbij ook Nederlands-Indië werd veroverd. Scharnierpunt in het koloniale systeem was altijd het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger geweest, maar het ging roemloos ten onder. Het was een fatale slag voor het Nederlands prestige. De bevolking voelde zich aan de Japanners 'overgedaan'. Toch vormde de nederlaag van de grondtroepen objectief bekeken een achterhoedegevecht. Beslissend was in feite het antwoord op de vraag wie het luchtruim zou beheersen. Japan bleek dominant. Nederland had met een vooruitziende blik veel in het nieuwe luchtwapen geïnvesteerd, maar legde het toch af. De heroïsche *last stand* van de geallieerde vloot onder eskadercommandant Karel Doorman in de Javazee kon daar weinig aan verhelpen. Op 8 maart 1942 tekende luitenant-generaal H. ter Poorten de Nederlandse overgave.

De Nederlandse nederlaag en de komst van de Japanners markeerden een krachtige cesuur in de Nederlandse aanwezigheid in de Indonesische archipel. Weliswaar richtten beide regeringen in ballingschap – de Nederlandse regering in Londen en de Indische regering in Australië – zich met grote inzet op de terugkeer naar Indië en het herstel van het Nederlands gezag, echter de kleine nationalistische beweging, die door de Japanners als officiële vertegenwoordigers van het Indonesische volk werd erkend, wist zich nu met Japanse steun en aanmoediging breed te ontplooien. Het politieke emancipatieproces werd aanzienlijk versneld. Gelijktijdig namen Indonesiërs op een groot aantal niveaus de bestuurlijke en economische functies van de voormalige Nederlandse bovenlaag over, van wie de meesten verdwenen in Japanse interneringskampen. Tienduizenden jongeren werden getraind in (para)militaire eenheden. Het was een proces dat, zo zou nog blijken,

niet meer ongedaan kon worden gemaakt. De Indische Nederlanders bleven weliswaar in meerderheid buiten de kampen, maar zagen zich, toen zij weigerden met Japan samen te werken, gedegradeerd tot tweederangsburgers. Zij werden uit hun functies gezet. De Europese elite werd definitief van de Indonesische gescheiden.

Toen er in 1943 een kentering in de oorlog kwam, trachtte Japan in de gebieden onder zijn bewind de bevolking direct voor zijn strijd in te schakelen; zo ook op Java. De Japanners slaagden erin om de dorpen rechtstreeks in te zetten bij hun oorlogsinspanningen. Dwangarbeid waarbij tienduizenden om het leven kwamen, militaire diensten, verplichte oogstleveranties en gedwongen verbouw van gewassen werden schering en inslag. De economische situatie werd erbarmelijk; in sommige gebieden heerste hongersnood. Het Indonesisch Bestuur dat zich eerder met succes had verzet, bleek niet bij machte als beschermend filter op te treden, maar werd het instrument bij uitstek om de Japanse maatregelen door te voeren. Het had ontwrichtende effecten. Ook het politiek klimaat veranderde. De gematigd pro-Japanse stemming maakte in de loop van 1943 plaats voor ontzuivering. Men constateerde dat er sprake was van een nieuwe koloniale verhouding. 'Anjing pergi, babi datang' (de hond is vertrokken, het varken gekomen), hoorde men wel in Atjeh. De toenemende ontevredenheid mondde uit in algemene haat. De ontwikkelingen bereikten in mei 1945 een hoogtepunt, toen een bataljon van de PETA (Pembela Tanah Air, Verdedigers van het Vaderland) in Blitar in opstand kwam. Hoewel zij werd neergeslagen, was de rebellie een teken aan de wand. Japan veranderde zijn beleid echter niet. Zodoende ontstond er een situatie van onderdrukte, niet gereguleerde spanning, van een verlangen baas in eigen huis te zijn en van een aversie van iedere buitenlandse bemoeienis.

Aan het einde van de oorlog probeerde Japan in landen als de Filipijnen en Burma de bevolking verder te mobiliseren door aanzienlijke concessies te doen aan het lokale nationalisme. In beide landen werden onafhankelijke regeringen gecreëerd. In Indië liet Tokio dit echter na. De Japanners steunden het Indonesisch nationalisme slechts tot een bepaald punt in de overtuiging dat dit weinig voorstelde. Zij wensten weliswaar Indonesië dienstbaar te maken aan de oorlogsinspanning, maar vonden de daartoe opgerichte massaorganisaties afdoende. Toen de oorlog meer en meer ongunstig begon te verlopen, besloot Tokio op 7 augustus 1945 echter in grote haast een Comité ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid op te richten. Er werden met Sukarno, Hatta en andere voormannen afspraken gemaakt over een ordelijke overdracht van de soevereiniteit die na 18 augustus zou plaatsvinden. Dit plan werd echter doorkruist door de Japanse capitulatie op 15 augustus. Men moest er rekening mee houden dat de geallieerden, die de Japanners verantwoordelijk hadden gesteld voor de handhaving van rust en orde, snel zouden arriveren. Jongerengroepen drongen nu bij Sukarno en Hatta aan op onmiddellijke onafhankelijkheid. Dit ketste echter af omdat deze leiders in de gegeven omstandigheden niet wilden overhaasten. Om hun eisen kracht bij te zetten ontvoerden de jongeren hen vervolgens. Hierop volgde koortsachtig overleg tussen de leiders en de Japanse autoriteiten. De laatsten stemden uiteindelijk in met een onafhankelijkheidsverklaring, als zij er maar niet officieel in gekend werden en een en ander niet in wanorde resulteerde. Vervolgens stelden Sukarno en Hatta in het huis van de Japanse schout-bij-nacht Tadashi

Maeda uit naam van het Indonesische volk ('atas nama bangsa Indonesia') een door hen ondertekende, korte verklaring op die zij de volgende dag, op 17 augustus 1945, bekendmaakten.²

De geallieerden

Hoe keken intussen de zegevierende geallieerde grootmachten tegen nationalisme en kolonialisme aan? Tijdens de oorlog had een fundamentele internationale machtsverschuiving plaatsgevonden. De Verenigde Staten (vs) en de Sovjet-Unie ontwikkelden zich tot militaire en politieke wereldmachten, terwijl Groot-Brittannië financieel, materieel en qua mankracht meer en meer uitgeput raakte. Het werd in feite een 'junior partner' van de vs. Beide nieuwe grootmachten hielden er een sterk antikoloniale ideologie op na. Washington liet blijken dat toekomstige dekolonisatie hoog in het programma stond en oefende op zowel de Britten als de Nederlanders druk uit. De Britse Labourpartij liet zich evenmin onbetuigd. Onder deze druk zegde de Britse regering in maart 1942 toe dat India na de oorlog een zelfstandig dominion zou worden. De Nederlandse regering in ballingschap in Londen kon niet achterblijven, temeer omdat ze al had aangekondigd dat er een rijksconferentie zou komen. Op 7 december 1942 sprak koningin Wilhelmina via de radio een verklaring uit waarin zij de contouren schetste van een rijksverband van Nederland, Indonesië, Suriname en Curaçao. Deze zouden daarbinnen intern als een soort dominions zelfstandig zijn. Over het wat en hoe zou de eerder al toegezegde rijksconferentie beslissen. Aan het zelfbeschikkingsrecht werd slechts op indirecte wijze gerefereerd; het deelgenootschap kon, zo verklaarde de koningin, alleen worden gehandhaafd op basis van vrijwilligheid. Het was al met al een nogal vage verklaring. Desondanks viel de rede bij de Amerikanen goed, vooral ook nadat de nieuwe minister van Koloniën, H.J. van Mook, er een nogal liberale uitleg aan had gegeven.

Zou Wilhelmina's belofte het sterk aangewakkerde nationalisme bevredigen? Het was twijfelachtig. Koloniaal adviseur W.G. Peekema en de enige Indonesiër in het Londens kabinet Ario Soejono hadden de regering al voorgehouden dat het einde van de oorlog een nieuwe wereld zou opleveren. Zij waarschuwden dat de Indonesische intelligentsia wel eens alleen nog maar genoeg zou kunnen willen nemen met onafhankelijkheid. Soejono bepleitte daarom om het recht op zelfbeschikking toe te kennen. Het bleken echter paarden voor de zwijnen. Het kabinet besefte niet hoezeer de tijden waren veranderd.

In mei 1945 capituleerde Duitsland. In Nederland had men geen enkel besef van de diep ingrijpende veranderingen die Indië en de internationale machtsconstellatie hadden ondergaan. Men dacht nog steeds dat het nationalisme de zaak was van een kleine minderheid die niet representatief was voor de gevoelens van de bevolking. Men ging ervan uit dat het koloniaal gezag zonder veel problemen kon worden hersteld. Ten gevolge van een sterke koloniale zelfrechtvaardiging: de overtuiging dat Nederland onmisbaar was voor Indië, er een heilige taak had, en dat omgekeerd Indië voor Nederland economisch onmisbaar was ('Indië verloren, rampspoed geboren'), bestond er bovendien als

het ware een ideologische blokkade om de Indonesische feiten goed waar te nemen. Het 'moralistisch messianisme' was nog steeds springlevend. Ten slotte bestond er een obsessie met de eigen ervaringen tijdens de Duitse bezettingsperiode. Zelfs Wilhelmina's rede van 7 december 1942 bleek voor politiek Nederland een brug te ver. De vertegenwoordigers van vrijwel alle politieke partijen reageerden er negatief op en dachten met een verwijzing naar een vage rijksconferentie te kunnen volstaan.³

De politieke toekomst van Indië en de opstelling van de geallieerden waren niet het enige vraagstuk dat tijdens de oorlog speelde. Twee andere zaken waren voor Nederland van levensbelang: wat voor route de geallieerde opmars in Azië zou krijgen en op wie men moest wedden bij de terugkeer in Indië: op de Britten of op de Amerikanen. De Maleise archipel viel onder het Amerikaanse ressort, de South West Pacific Area (SWPA). De Amerikanen gingen ervan uit dat de geallieerde opmars vanuit de SWPA zou lopen en zagen de Filippijnen alsook aanvankelijk de Indische archipel als aanvalsroutes. De Britten dachten er echter anders over. In hun voortdurende concurrentieslag met de Amerikanen lanceerden zij het voorstel om de opmars naar Indië vanuit hún operatiegebied, het South East Asia Command (SEAC), te laten plaatsvinden. Er ontbrandde aan Amerikaanse kant prompt een verhitte discussie. Ook het kabinet in Londen en Van Mook mengden zich er in. Van Mook was in het Londens kabinet minister van Koloniën, maar was in september 1944 tevens benoemd tot luitenant-gouverneur-generaal (gouverneur-generaal Tjarda van Starckenborgh Stachouwer bevond zich in Japanse gevangenschap). In februari 1945 gaf hij in verband met de ontwikkelingen op het Aziatisch strijdtoneel zijn ministerschap op en verkaste naar Brisbane (Australië), waar zich het hoofdkwartier van de Indische regering in ballingschap bevond. Zo zat hij dichterbij het vuur.

Van Mook wees in de discussie op de positieve ervaringen met de Amerikanen (bij de verovering van Nieuw-Guinea) en op het gebrek aan Britse mankracht en vermogen. Ondanks zijn klemmende adviezen wilde het kabinet in Londen echter geen kleur bekennen. Begin april 1945 besloten daarop de vs, die inmiddels de Filippijnen hadden bezet, van herovering van Java af te zien. Beslist werd verder dat de Britten het Amerikaanse ressort in Zuidoost-Azië zouden overnemen. De uitvoering van dit besluit kon niet ongelukkiger. Zij vond pas plaats op de dag van de Japanse capitulatie, op 15 augustus 1945. Nederland had inmiddels met de Amerikanen afgesproken dat het onder Amerikaans toezicht de zorg voor het bestuur in Indië op zich zou nemen. De Nederlandse bestuursambtenaren werden ondergebracht in de Netherlands Indies Civil Administration (NICA; later AMACAB geheten). Door de plotselinge switch stond deze onverwacht onder Britse supervisie.⁴

Wie gaat Java beheersen? De geboorte van een Revolutie

Nederland ging net als de vs en Groot-Brittannië intussen uit van snel herstel van de oude situatie. De Britse opperbevelhebber in het Verre Oosten, lord Louis Mountbatten, was nu wel via de beslissing op 15 augustus verantwoordelijk geworden voor de bezetting van Indië, maar kampte met grote problemen. Hij beschikte over te weinig troepen

en werd overvallen door de snelle capitulatie en de snelle wijziging van de bevelsgebieden. Het verzwaarde zijn toch al immense takenpakket: de overname van de macht van Japan in de diverse gebieden, de supervisie over deze landen en ten slotte de hulpverlening aan en evacuatie van de tienduizenden geallieerde Prisoners of War (POW's). Voor Mountbatten had deze laatste taak absolute voorrang. Bovendien wenste hij eerst de eigen Britse gebieden te bezetten. Hij achtte dan ook een snelle bezetting van Indië onmogelijk en leek daarmee Java voorlopig aan zijn lot over te laten. Het stemde de journalist Jan Bouwer, die de ontwikkelingen tijdens de bezettingsperiode vanuit zijn onderduikadres in Bandung scherp had kunnen volgen, diep bezorgd. 'Vandaag kan Java – bij wijze van spreken – per telefoon van de Japanners worden overgenomen. Over een paar weken staat dit eiland in brand!'

Nederland zelf was bij lange na niet in staat acte de présence te geven. Er waren intussen weliswaar in Nederland enige militaire eenheden geformeerd, maar verder waren er in Azië tienduizenden voormalige Nederlandse krijgsgevangenen. Maar deze troepen konden niet naar Indië worden overgebracht. De geallieerde transportvloot kende weliswaar een aanzienlijke Nederlandse component, maar Nederland had er eerder mee ingestemd dat deze onder geallieerde leiding stond. En die gaf aan afvoer van de geallieerde krijgsgevangenen de eerste prioriteit, waarbij de eigen mensen voorrang kregen. Het kabinet sprak zich hiertegen onvoldoende uit. Zo doende ontstond de slecht te verteren situatie dat de beschikbare Nederlandse schepen gedurende augustus en september gebruikt werden om Amerikaanse, Brits-Indische en Australische POW's te repatriëren, terwijl de voormalige Nederlandse krijgsgevangenen achterbleven. Die hulpverlening en repatriëring geschieden onder auspiciën van de Recovery of Allied Prisoners of War and Internees (RAPWI). In september 1945 waren er volgens de RAPWI-tellingen zo'n 250 kampen met in totaal 112.000 opgesloten Nederlandse militairen; driekwart van hen bevond zich buiten de Indonesische archipel, vooral in Thailand, Singapore en Japan. Zij werden vooralsnog op verzamelpunten in Manilla, Bangkok, Rangoon en Sumatra geconcentreerd.

Oost-Indonesië was een van de weinige regio's die Mountbatten minder hoofdbreken bezorgden. Twee Australische divisies wisten het gebied snel te bezetten en de Japanners verantwoordelijk te stellen voor de handhaving van rust en orde. Intussen waren in de verzamelpunten KNIL-compagnieën geformeerd die, hoewel zij niet of nauwelijks hersteld waren, inderhaast naar het gebied werden overgebracht. Het stelde de Australiërs in staat hun verantwoordelijkheden over te dragen en te repatriëren. In november 1945 had Nederland daardoor weer de militaire en bestuurlijke touwtjes in het oosten van de archipel in handen; zij het formeel onder Britse supervisie.

De rest van de archipel was echter andere koek. Omdat hij vrijwel geen troepen beschikbaar had, besloot Mountbatten het enige instrument te hanteren dat hem restte: hij stelde het Japanse leger verantwoordelijk voor handhaving van rust en orde en voor het toezicht op de Allied Prisoners of War and Internees. Deze dienden in verband hiermee wel in de kampen te blijven. Intussen zond Mountbatten militaire teams uit, veelal onder de noemer van de RAPWI, die contact moesten opnemen met de gevangenkampen.

Op Sumatra pakte deze aanpak voorlopig succesvol uit. Het lukte de militaire con-

tactgroepen die de Britten hier inzetten, alsook de eind oktober gelande Britse troepen niet alleen om contact te leggen met de gevangenkampen maar ook om het aanwezige Japanse leger te pressen zijn taak van het bewaren van orde en rust uit te voeren. De toestand op Sumatra was daardoor eind 1945 betrekkelijk rustig. Dat in geval van een gebrek aan voldoende geallieerde troepen het Japanse leger een beslissende rol kon spelen, bleek ook in Indo-China, waar het door de Britten met succes werd ingezet in een uiterst roerige situatie.

De gebeurtenissen op Java kregen echter een heel ander verloop. Omdat er hier geen Britse troepen aanwezig waren, de Britse contactgroepen er niet die rol vervulden die ze op Sumatra wel speelden en de Nederlanders evenmin acte de présence gaven, bleven in feite de Republiek Indonesië in wording en het Japanse 16e leger als machtsfactoren over. Dit Japanse leger droeg – hoewel het formeel de touwtjes in handen bleef houden – het feitelijk bestuur over aan de Republiek. Er ontstond daardoor een nogal dubbelzinnige situatie. De door Japan benoemde Indonesische departementshoofden bleven formeel trouw aan Japan, maar fungeerden tegelijkertijd als steunpilaren van de Republiek. Het eerste Republikeinse kabinet, dat op 4 september aantrad, het zogenaamde Buchokabinet, werd dan ook al gauw een steen des aanstoets; niet alleen bij allerlei jongerengroepen en bij sommige politieke partijen, maar ook bij bepaalde geledingen in de Indische gemeenschap die de Republiek mede in het licht van haar ontstaansgeschiedenis ervan beschuldigden ‘een Japanse creatie’ te zijn.

Men zag hierbij over het hoofd dat de nieuwe Republiek – Japans etiket of niet – naarmate de tijd vorderde steeds meer adhesie ondervond in de grotere steden op Java en bij de oudere nationalistenvormingen, die overal nationale comités oprichtten. Het stond in contrast tot het platteland, waar een meerderheid van de bevolking grotendeels onverschillig bleef. ‘The bulk of the native population in Java are indifferent to all political movements,’ aldus een Britse waarnemer. ‘The political problem is principally one of the towns and it is significant that the nationalist flags follow main streets and main roads.’⁶ Eind augustus, begin september vond in dit proces een cruciale gebeurtenis plaats, toen het Indonesisch Bestuur, de Pamong Pradja, voor 1942 hét plechtanker van de Nederlandse aanwezigheid en de kern van het Nederlandse emancipatiebeleid, zich vóór de Republiek uitsprak. Het vormde de logische culminatie van de ontwikkelingen die al eerder in beweging waren gezet: de door Nederland genegeerde petitie-Soetardjo die de hang van de Pamong Pradja naar onafhankelijkheid demonstreerde, alsook de greep naar de hogere bestuursrangen en het toegenomen zelfbewustzijn en nationalisme tijdens de Japanse periode. De afwezigheid van een duidelijk Nederlands politiek alternatief vergrootte de aantrekkingskracht van de oude koloniale meester niet. De rede van koningin Wilhelmina kon maar in beperkte zin als zodanig dienen en was bovendien nauwelijks bekend.

De situatie op Java bleef overigens tot in de eerste helft van september vrij rustig. Onder de oppervlakte leefden echter de negatieve reminiscenties aan de Nederlandse periode, de desastreuze afgang van koloniaal Nederland tegenover Japan en de grote spanningen zo niet trauma's die tijdens de Japanse bezetting waren ontstaan. Er was bovendien het revolutionaire potentieel van de tienduizenden jonge leden van de paramilitaire or-

ganisaties die door de Japanners kort tevoren waren ontbonden. De opmerkelijke rust verleidde intussen duizenden Nederlanders en Indische Nederlanders om na 15 augustus de kampen te verlaten, op zoek naar hun familie. Johan Fabricius, die in september naar Java afreisde als correspondent voor de BBC, zag de voormalige koloniale heersers in Singapore en op Java uit de kampen tevoorschijn komen: fysieke en psychische wrakken. ‘Maleiers, Tamils en Chineezers [...] staarden naar dit onwerkelijke tooneel. Soms alleen maar nieuwsgierig en ongeloovig, een enkele maal met iets als medelijden. De val van het blanke ras scheen vandaag nog bijna groter dan toen, in januari 1942.’⁷

Met de aankomst van de eerste geallieerde eenheden, de kruisers HMS Cumberland en Hr.Ms Tromp, die op zaterdag 15 september in de baai van Batavia arriveerden, veranderde het beeld echter. Veel Indonesiërs zagen hierin – en daarin hadden zij volstrekt gelijk – het begin van een poging het Nederlands koloniaal gezag te herstellen. Stijgende onrust was het gevolg. Fabricius was er een paar dagen later bij. Op 20 september voer hij in een motorsloep van de Tromp naar de wal. Een Japanse legertruck bracht hem en zijn gezelschap van officieren en verlofgangers naar de benedenstad die er ernstig verpauperd, ‘onherkenbaar vervuild en verwaarloosd’ uitzag. Hier en daar, schreef hij, hing de Republikeinse vlag en hij dacht nog even aan een ‘overmoedig branie-schoppen’, maar de politieke leuzen op muren en brugleuningen lieten aan duidelijkheid niets over. ‘De rammelende, vervelooze Bataviasche trams waren in de gansche lengte met Maleische opschriften volgekalkt als “kemerdekaan adalah hak tiap tiap bangsa” (vrijheid is het geboorterecht van elk volk). Om mij heen kijkend, kon ik nog slechts met moeite gelooven, dat ik nu werkelijk weer in Batavia rondliep.’

De confrontatie van de met de Tromp en Cumberland meegerisde journalisten met het in opstand gekomen Java bleef niet zonder gevolgen. ‘Java werd in een slag wereldnieuws.’ De pers stroomde toe. ‘De wereld verslond de berichten der buitenlandsche correspondenten over een rood-wit vlaggende stad en een tegen Nederland in opstand gekomen Java.’⁸ ‘Indonesia never again the life blood of any nation’ was een van de leuzen die overal op gebouwen, spandoeken en trams stonden te lezen. De komst van de geallieerde kruisers kon moeilijk anders worden gezien dan als een manifeste uiting van het verlangen naar koloniaal gezagsherstel.

De onrust zocht een uitweg. Er waren nog geen Nederlandse of Britse troepen te bekennen, maar er doken wel overal Nederlanders op. Dat was niet onlogisch. In de kampen op Java bevonden zich maar liefst 63.000 vrouwen en kinderen. Dan waren er ook nog 10.000 burgergeïnterneerden op Sumatra alsook 5000 burgergeïnterneerden in de buitengewesten. De grootste groep betrof echter de 120.000 tot 200.000 Indische Nederlanders die zich buiten de kampen bevonden. De groepjes uitgemergelde Nederlanders die overal uit de kampen opdoken en op zoek waren naar hun familieleden, naar hun oude woningen, naar steun door de RAPWI-teams, naar contact met het Rode Kruis, werden met name door de jongeren gezien als pure vijanden, als duidelijke blijken van de terugkeer van koloniaal Nederland. Er was een toenemend aantal incidenten en botsingen, zoals het befaamde vlagincident in het Oranjehotel in Surabaya. Toen Indische jongeren op dit gebouw de Nederlandse vlag hesen, stroomden pemuda’s toe. Zij drongen het pand binnen en vervingen de driekleur door het rood-wit. Een Nederlander

(Ploegman) kwam hierbij om het leven. Het werd in Surabaya het startpunt van hevige onlusten. Ook Japanners werden doelwit. Op 23 september bestormden pemuda's er het hoofdkwartier van de gehate Japanse militaire politie, de Kempeitai. Er ontstond een massale beweging. Overal op Java werden overheidsgebouwen en openbare bedrijven overgenomen. Het leken tekens aan de wand. Desondanks was de commandant van het geallieerde eskader, schout-bij-nacht sir Wilfred R. Patterson, optimistisch: 'I am confident we can put the baby to sleep provided no one outside the home makes a noise.'⁹

De revolutionaire explosie

Het was in deze situatie van cruciaal belang wat voor houding de Britten bij de voorgenomen landing op Java op 29 september zouden aannemen. Bij gebrek aan Britse troepen (op 29 september landde slechts één bataljon Sea Forth Highlanders) vormde het Japanse leger het enige instrument om greep te houden. De Japanse troepen speelden, zoals we al zagen, zowel in Sumatra als in Indo-China een beslissende rol. Mountbatten nam echter een fataal besluit. Op basis van nogal eenzijdige informatie, hem via zijn vrouw verstrekt door Britse ex-krijgsgevangenen onder wie met name de Britse luitenant-kolonel Laurens van der Post, had de Britse opperbevelhebber de stellige indruk dat geheel Java in opstand verkeerde en beheerst werd door een tot de tanden bewapend Republikeins leger van zo'n 100.000 man sterk. Hij vreesde dat hij in een kruitvat terecht zou komen en zou worden gedwongen om oorlog te voeren en dan nog wel een koloniale oorlog teneinde het Nederlands regime te herstellen. Hij besloot daarom tot een 'hands off'-politiek. In een radiotoespraak op 29 september stelde de bevelhebber van de voor Indië bestemde Britse eenheden, luitenant-generaal Philip Christison, dat de Britse troepen alleen bepaalde 'key areas' zouden bezetten, meer niet. Daarbuiten zouden de Republiek Indonesië en Japan verantwoordelijk zijn voor orde en rust. De Britten waren alleen geland om de ex-geïnterneerden en de Japanse troepen te evacueren. Aan Nederland had men al de eis gesteld van overleg met de nationalistische leiders. In de tussentijd zouden er geen Nederlandse troepen op Java worden toegelaten. Aldus Christison.

De verklaring van Christison werkte als de befaamde knuppel in het hoenderhok. De Britten bleken de Republiek de facto te erkennen terwijl zij tegelijk duidelijk maakten dat zij niet zouden interveniëren. Van Mook's medewerker Ch.O. van der Plas had onder zware Britse druk intussen een oproep via de radio gedaan aan de nationalistische leiders om tot overleg te komen. Maar wat had het voor zin met de Nederlanders te spreken als de Britten de Republiek toch al erkenden en de Nederlanders niet steunden? Op 1 oktober gaven de Republikeinse leiders instructie om alle Nederlanders als vijand te behandelen en hen te interneren. De dag daarop verkondigde Sukarno dat hij weigerde met de Nederlanders te onderhandelen. Hij dreigde met geweld indien de Nederlanders de onafhankelijkheid zouden aantasten. Het was in feite een oorlogsverklaring.

Op de Republikeinse pemuda's werkte Christison's verklaring nog scherper uit. Zij zagen haar als een vrijbrief om hun acties op te voeren. De enige factor die voor handhaving van rust en orde had kunnen zorg dragen, het Japanse 16e leger, achtte zich door

Christisons verklaring van alle verantwoordelijkheid ontslagen. De Britten beschouwden immers de Republiek als medeverantwoordelijk voor de handhaving van rust en orde. In een situatie waarin allerlei pemuda-groepen tegen de Japanners optraden, hen onder zware druk zetten of omsingelden, zagen de Japanse commandanten dan ook geen beletsel aan de eisen van de jongeren toe te geven en hun wapens massaal aan hen over te dragen. De Britse RAPWI-officier T.S. Tull sloeg het in Midden-Java met grote zorg gade. Een in Surabaya gestationeerde collega rapporteerde begin oktober heet van de naald dat de Japanners er na gevechten met pemuda's hun wapens op grote schaal aan de Indonesiërs overdroegen. 'The Sourabaya incident and the great danger into which the internees fell as a result of it, was for us the writing on the wall. The key to the whole situation lay with the Japanese.'¹⁰ Vervolgens trokken de Japanners zich terug in tevoren reeds klaargemaakte kampen.¹¹

Nu de Japanners zich terugtrokken, er Japanse wapens waren en de geallieerden nog steeds geen acte de présence gaven, liepen de ontwikkelingen uit op een explosie van revolutionair geweld. Mede dankzij de Britse blunder ontwikkelde zich de revolutionaire situatie waarvoor Mountbatten zo bang was geweest. Het werd een fraai voorbeeld van een selffulfilling prophecy. De dramatische periode is aan Nederlandse kant bekend geworden onder de naam 'Bersiap-periode'. 'Siap' (Klaar of Geef acht) was de revolutionaire strijdkreet bij uitstek. Onder deze slogan verzamelden revolutionaire jongeren zich om ten strijde te trekken. Na het betrekkelijk lage geweldspeil van september werden de maanden oktober en november een periode van bloedvergieten, geweld en terreur, beschrijft Anderson.

Doelwit waren allereerst Nederlanders, Indische Nederlanders, pro-Nederlandse Indonesiërs en Chinezen. Overal waren er gewelddaden, vonden er kidnappings, moorden en gruweldaden plaats. De meeste doden bleken mishandeld, gemarteld of 'getjing-tjand' (verminkt). Onderscheid naar sekse of leeftijd werd zelden gemaakt. 'Als je [...] op straat liep was je niets dan een prooi, alleen omdat je blank was,' aldus Margaretha Ferguson. De Javaanse moeder van Lin Scholte en haar kleine, half-Europese kinderen konden ternauwernood aan de lynchpartijen in Surabaya ontsnappen. In Batavia heersde een 'campaign of terror against Europeans', schetst de historicus Robert Cribb. 'Strolling Dutchmen were hauled from the street and strangled or hacked to pieces, their bodies being dumped in one or other of the canals. [...] Family houses were also surrendered at night and their European inhabitants massacred, and every effort was made to terrify living Europeans by painting up of threatening slogans.'¹²

Voor de situatie van de Indische Nederlanders buiten de kampen was precair. Door hun geïsoleerde positie in de steden, in de kleine plaatsen en ondernemingen op het platteland vormden zij een gemakkelijk doelwit voor de gewelddadige jongerengroepen. 'Voor de opruiende extremisten zijn alle Nederlanders, mannen, vrouwen en kinderen, niet meer dan ongedierte, dat zo maar vermoord mag worden,' rapporteerde de net uit een Sumatraans interneringskamp gekomen bestuursambtenaar J.J. van de Velde aan zijn familie. 'Dagelijks wordt het er bij de massa ingehamerd, dat de Nederlanders duivels in mensengedaante zijn, dat we 350 jaar lang niets anders hebben gedaan dan vermoord en geroofd [...], dat we hen weer willen koloniseren.' Hoe moest het ooit nog tot